

B. N. ΤΑΤΑΚΗ

Όμοτίμου Καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς
τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Ο ΣΕΒΑΣΜΟΣ ΣΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ

Ἐδῶ και δυὸ περίπου αἰῶνες ἔχει κακοποιηθῆ και καταρρακωθῆ κατὰ τὸ χειρότερο τρόπο μιὰ ἀπὸ τις πιὸ χαρακτηριστικὲς ἀνθρωπιστικὲς ἀρετὲς, ὁ σεβασμὸς. Τὸ φαινόμενο εἶναι πολὺ παλιό, ἀλλὰ οἱ μορφὲς τῆς κακοποίησης ποὺ συνεχίζονται και σήμερα ἢ και πληθαίνουν, ἀνῆκουν κυρίως στοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες και γιὰ τοῦτο σ' αὐτοὺς θὰ περιορισθῆ ἡ ἐπισκόπησή μου. Θέμα μου ἐδῶ δὲν εἶναι ὁ σεβασμὸς πρὸς τὰ θεῖα, ἀλλὰ ὁ σεβασμὸς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἄλλον και πρὸς τὸν ἑαυτό του, ποὺ αὐτὸς δίνει τὸ στερεὸ θεμέλιο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἐκείνης τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ποὺ ἀξίζει στὸν ἄνθρωπο.

Τρεῖς εἶναι κυρίως οἱ μορφὲς μὲ τις ὁποῖες ἐκδηλώθηκε ἡ κακοποίηση τοῦ σεβασμοῦ τούτου. Διαφορετικὴ ἡ πηγὴ και ἡ ἐστία μέσα στὴν ὁποία ἀναπτύχθηκε ἡ κάθε μιὰ. Διαφορετικὸ λοιπὸν και τὸ περιεχόμενό της.

Ἡ πρώτη ποὺ ἔχει τὰ πρωτεῖα και χρονικὰ και ὡς γενεσιουργικὴ αἰτία και τῶν ἄλλων δύο, εἶναι ἐκείνη ποὺ, φορεῖς και γεννήτορες της ἔχει τὰ ἀνώτερα λεγόμενα κοινωνικὰ στρώματα.

Θεωρῶ χρήσιμο, γιὰ νὰ κατανοήσωμε βαθύτερα τὸ περιεχόμενο ποὺ εἶχε ἡ μορφή τῆς κακοποίησης γιὰ τὴν ὁποία μιλῶ τώρα, νὰ ὑπενθυμίσω ὀρισμένα σημαντικὰ παλαιότερα γεγονότα και καταστάσεις. Καὶ πρῶτα τὴν μακρὰ, θλιβερή, ἐπίπονη και δραματικὴ πορεία ποὺ χρειάστηκε γιὰ νὰ φτάσουν οἱ πολιτισμένοι λαοὶ στὴν κατάργηση τῆς δουλείας. Πρέπει νὰ ὑπενθυμίσω στὸ σημεῖο τοῦτο ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς, συνετέλεσε ὅσο καμμιά ἄλλη, κοινωνικὴ ἢ πολιτικὴ αἰτία, στὴν κατάργηση τῆς δουλείας. Ὁ Χριστιανισμὸς οὔτε κοινωνικό, οὔτε πολιτικὸ κίνημα εἶναι, εἶναι θρησκεία ποὺ καλεῖ ἐπίμονα τοὺς πιστοὺς της νὰ βλέπουν σὲ κάθε ἄνθρωπο ἕναν ἀδελφόν, ἕνα τέκνο τοῦ Θεοῦ, ἕνα ἱερὸ λοιπὸν και ἀπαραβίαστο πρόσωπο. Ἔτσι ἔγινε ὥστε στὸ ἑσωτερικὸ τῶν χριστιανικῶν λαῶν πρῶτα νὰ διαλυθῆ ἡ δουλεία. Ἄν ὅμως αὐτὴ καταργήθηκε, δὲν ἐξαφανίστηκε ἐντελῶς και τὸ πνεῦμα μὲ τὸ ὁποῖο οἱ ἐλεύθεροι ἔβλεπαν ἄλλοτε τὸν δούλο.

Ὡς πρὸς τὴν δευτέρη μορφή ἀρκεῖ νὰ ὑπενθυμίσω τὴν ἄλλη ἐπίσης μακρὰ, ἐπίπονη και δραματικὴ πορεία, ποὺ χρειάστηκε γιὰ νὰ μπῆ στὴ θέση τοῦ ὑπῆκου τοῦ βασιλιᾶ, τῶν ἄλλων λογῆς ἀρχόντων, ἡ ἔννοια λαὸς μὲ τὸ κοινωνικὸ και πολιτικὸ περιεχόμενό της και νὰ φέρῃ στὴν πράξη τὸ κοινοβουλευτικὸ πολίτευμα. Ἔτσι τὴ θέση τοῦ ὑπῆκου τὴν πῆρε ὁ ἄνθρωπος πολίτης, μιὰ ἔννοια ποὺ ἔχει βαθὺ ἀνθρωπιστικὸ περιεχόμενο, ἐπομένως βαθὺ σεβασμὸ πρὸς τὸν ἄνθρωπο και ἀποτελεῖ τὸ ἀντάξιο ἰδανικὸ γιὰ τὴν πολιτικὴ και κοινωνικὴ γενικὰ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἐφυγε λοιπὸν ἡ παλιὰ πολιτικὴ μορφή, ἀλλὰ ὅπως και στὴν περίπτωσή τῆς δουλείας, δὲν ἐξαφανίστηκε τὸ πνεῦμα μὲ τὸ ὁποῖο ἔβλεπαν τὸν ὑπῆκο. Τὰ κατάλοι-

πα και τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν πρέπει μὲ ἰδιαίτερη προσοχὴ νὰ μελετηθοῦν και νὰ ἐπισημανθοῦν γιὰ νὰ ἐξασφαλισθῆ καλύτερα ἡ πορεία πρὸς τὸν ἀληθινὸ σεβασμὸ τοῦ ἀνθρώπου.

Τελευταία ἡ βιομηχανία ἔδωσε λαβὴ στὴ δημιουργία τῶν νέων μορφῶν ποὺ πῆρε στοὺς καιροὺς μας ἡ ἔλλειψη σεβασμοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο και διαχωρίζει ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ ζήτημα τοὺς παλαιοὺς ἀπὸ τοὺς δικοὺς μας καιροὺς. Διότι ἡ βιομηχανία ἔδωσε τὸν χῶρο, ἕναν χῶρο ποὺ ὅλο και τὸν μεγαλώνει ἡ ραγδαία ἀνάπτυξή της, τὸν χῶρο ὅπου ἐκδηλώθηκε στοὺς νεώτεροὺς χρόνους μὲ στυγνὸ και ἀπάνθρωπο τρόπο ἡ ἔλλειψη σεβασμοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Μέσα στὸν χῶρο αὐτὸ ὁ ἄνθρωπος ἔπαψε νὰ θεωρῆται ἄνθρωπος. Οἱ προϊστάμενοί του τὸν ἔβλεπαν σὰ μιὰ ζωντανὴ μηχανὴ ποὺ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερο ἀποδοτικὴ.

Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα ἦταν φυσικὸ νὰ διατυπωθῆ ἡ περιφνημὴ θεωρία τοῦ Marx, ποὺ ἐξετάζει τὸν ἄνθρωπο ὡς οἰκονομικὸ παράγοντα. Κυρίαρχος στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ὁ οἰκονομικὸς παράγων. Αὐτὸς ἀποτελεῖ τὴ βάση, κίνητρο κάθε δράσης τοῦ ἀνθρώπου, ἀτομικῆς ἢ κοινωνικῆς. Ἀπάνω σ' αὐτὸν οἰκοδομοῦνται ὅλα τὰ ἄλλα ἔργα και ἐπιτεύγματα τοῦ πολιτισμοῦ και αὐτὸν ἐκφράζουν μὲ τὸ δικὸ τους τρόπο. Ἡ θεωρία αὐτὴ μὲ τὴ μονολιθικότητα και τὴ δογματικότητά της ἀποτελεῖ ἕνα μεγάλο λάθος, μεγάλο και τραγικὸ μὲ τὶς τρομερὲς πολιτικὲς συνέπειες ποὺ εἶχε ἡ ἐπίδραση και ἐπικράτησή της στὸν κομμουνιστικὸ κόσμο. Τραγικὴ εἰρωνεία γιὰ τὸ δημιουργὸς τῆς θεωρίας ὁ Marx ἤθελε μὲ τὸ ἔργο του νὰ δείξῃ πῶς θὰ μπορούσαν και θὰ ἔπρεπε οἱ ἄνθρωποι νὰ ρυθμίσουν τὴν λειτουργία τῆς οἰκονομίας, ὥστε νὰ διώξουν ἀπὸ τὴ ζωὴ τους τὴν ἀπάνθρωπιὰ, ποὺ κύρια μορφὴ της ἔχει τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Ἐντὶς αὐτὸ οἱ ὀπαδοί του ἴδρυσαν καθεστῶτα μὲ πρωτοφανέρωτες μορφὲς ἀπάνθρωπιᾶς στὴν κορυφωσὴ της. Καὶ τοῦτο γιὰ τὸ Marx στηρίζεται σὲ μιὰ ἀνθρωπογνωσία, ποὺ μὲ τὴ μονολιθικότητά της κατακρεουργεῖ τὸν ἄνθρωπο, αὐτὸ τὸ ἀφάνταστα πολὺπλευρο και πολυμερὲς ὄν.

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΩΣ ΠΛΗΣΙΟΝ

Εἶπαμε ὅτι τὸ πνεῦμα τῆς δουλείας δὲν ἔχει ἀκόμη ἐξαφανισθῆ και ἀπὸ τὸν πολιτισμένον κόσμον. Σὲ μερικὲς περιοχὲς τῆς γῆς μας, ὡς γνωστὸ, ἀσκεῖται ἀκόμη και σήμερα ἡ δουλεία. Ἀλλὰ ἄς δοῦμε τὰ κατάλοιπά της στὸν πολιτισμένον κόσμον. Εὐκόλα ἀναφαίνονται μὲ τρόπο ζωερὸ τὰ ἴχνη τοῦ πνεύματος τῆς δουλείας στὶς πράξεις, τὰ λόγια και τὶς ἐκδηλώσεις ποὺ κάνει ὁ ἄνθρωπος ὅταν δὲν αὐτοκυριαρχῆται, ὅταν κατέχεται ἀπὸ ἐγωκεντρισμὸ. Σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση ὅ,τι κάνει, ὅ,τι λέγει στοὺς ἄλλους, στὸν ἄλλον, δείχνουν ὅτι βρίσκεται πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ νὰ βλέπῃ στὸν ἄλλον, τὸν πλησίον, ἕναν ἀδελφόν. Πρῶτη, ὅσο ξέρω, ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἔθεσε ὅτι ὁ πλησίον, ὁ κάθε ἄνθρωπος δηλαδὴ, εἶναι ἀδελφός μας, ἀφοῦ

εἶναι ὅπως κι ἐμεῖς, τέκνον τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἡ ἐπιστήμη μὲ τὸ δικό της τρόπο σὲ ἀνάλογη θέση γιὰ τὸν πλησίον ὀδηγεῖ.

Γιατί ὅμως ὁ ἄλλος, ὁ κάθε ἄλλος ἄνθρωπος εἶναι ἕνας πλησίον μας; Γιατί διαπιστώνομε ὅτι εἶναι καὶ αὐτὸς προικισμένος μὲ λογικὴ καὶ πνεῦμα, εἶναι ὄν λογικὸ καὶ πνευματικὸ. Μέσα στὴν ἀπροσμέτρητη ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔμφυχα ὄντα, ὁ ἄλλος ἄνθρωπος, ὁ κάθε ἄλλος, εἶναι γιὰ μᾶς ὁ πλησίον. Διότι εἶναι ὁ ὁμοίός μας καὶ μπορεῖ γι' αὐτὸ νὰ εἶναι ὁ σύντροφος στὴ ζωὴ μας, στὰ ἔργα μας, στὴ σκέψη μας. Ὁ ὁμοίός μας, ὄχι ἐντελῶς ὁ ἴδιος. Ἡ φύση ἀγαπᾷ τὴν ποικιλία, αὐτὴ ἀποτελεῖ ἢ καλύτερα αὐτὴ οὐσιώνει τὴν ὑπαρξή μας· ὄχι λοιπὸν τὸ «ταυτόν», ἀλλὰ τὸ «ἕτερον», ἐκεῖνο ὅμως τὸ «ἕτερον» ποὺ προϋποθέτει τὴν ὁμοιότητα, τὸ «ταυτόν». Εἴμαστε ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἴδιοι καὶ ὅμοιοι κατὰ τὴ σωματικὴ μας ἄς ποῦμε φύση, ὡς πρὸς τὰ οὐσιαστικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ μὲ πόση ἀφάνταστη ποικιλία ὡς πρὸς τὶς λεπτομέρειες. Αὐτὴ ἡ ποικιλία βασιλεύει σὲ ὅλη τὴ φύση. Πρῶτος ὁ Λαΐμπνιτς, ἂν θυμοῦμαι καλά, παρατήρησε ὅτι κανένα φύλλο τοῦ δέντρου δὲν ταυτίζεται ἀπόλυτα μὲ ἄλλο φύλλο τοῦ ἴδιου δέντρου.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἄλλη φύση μας, τὴ λογικὴ καὶ πνευματικὴ. Ὅλοι εἴμαστε καὶ πνευματικοί. Ὅλοι εἴμαστε πνευματικὰ ὄντα, ἀλλὰ πόση, ἀφάνταστη πάλι, ποικιλία βαθμοῦ καὶ ποιότητας. Τοῦτο φανερώνει κυρίως ὁ βαθμὸς καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ὁ καθένας πραγματώνει αὐτὴ του τὴ φύση. Ὡστόσο, παρὰ τὶς διαφορὰς, κατορθώνομε καὶ συνεννοοῦμαστε καὶ κατανοοῦμε ὁ ἕνας τὸν ἄλλον, τὸν πλησίον του δηλαδὴ. Ἐπειδὴ ὑπάρχει αὐτὸς ὁ πλησίον γιὰ τὸν καθένα μας, χάρις σ' αὐτόν, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς αὐτόν, ἀποκοτοῦμε τὴ συνείδηση τῆς ὑπαρξῆς μας ὡς αὐθύπαρκτου ἀτόμου, ἀλλὰ τὴν ἴδια ὥρα καὶ ὡς μέλους τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας.

Θὰ παρατηροῦσε ὅμως κανεὶς, ὅτι καὶ οἱ ἀγέλες τῶν ζώων καὶ τὰ σμήνη τῶν ἐντόμων παρουσιάζουν, ἄλλα λιγώτερο, ἄλλα περισσότερο, κοινωνικὴ συγχρότηση, κάποια μορφή κοινωνικῆς συμβίωσης. Σωστά. Ἡ κοινωνικὴ ὅμως μορφή τῆς ζωῆς τῆς ἀγέλης καὶ τοῦ σμήνους εἶναι ἔργο τοῦ ἐνστικτοῦ, τὸ ἐνστικτο κυριαρχεῖ στὴ ζωὴ τῶν ζώων, αὐτὸ τὴ ρυθμίζει. Ἐλάχιστες εἶναι οἱ ἐνδείξεις στὶς καλύτερες περιπτώσεις, γιὰ τὴν παρουσία κάποιων ὑποτυπωδῶν νοητικῶν στοιχείων. Στὴν ἀγέλη ἄτομο δὲν ὑπάρχει, οὔτε πρόσωπο λοιπόν. Αὐτὰ δηλώνουν τὴν ἀπροσμέτρητη, ὅπως εἶπα, ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὴν ἀγέλη, τὸ ζῶο γενικά, ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν κοινωνία του. Ἐδῶ ἡ κοινωνία καὶ ἡ ζωὴ τοῦ ἀτόμου γενικά εἶναι ἔργο συνείδησης, ποὺ ὄλο καὶ ἀναπτύσσεται καὶ ὄλο θέλει νὰ γίνῃ ἔλλογη. Δὲ λείπει φυσικὰ καὶ ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα τὸ ἐνστικτο, ἡ μυστικὴ τούτη πηγὴ τῆς ζωῆς. Ἀλλὰ σταθερὴ προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ μὴ γίνεταί ἀιχμάλωτος τοῦ ἐνστικτοῦ. Ἔτσι κατόρθωσε νὰ τὸ τιθασσεύῃ, νὰ τὸ ρυθμίζῃ, νὰ τὸ καλλιεργή· πιὸ πέρα, καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ μεγάλος του ἄθλος, νὰ τὸ ξεπερνᾷ καί, πέρα ἀπ' αὐτό, νὰ οἰκοδομῇ τοὺς πολῦτιμους κόσμους τοῦ λόγου καὶ τοῦ πνεύματος, τὸν κόσμο ἀκόμη τοῦ δέοντος καὶ τῆς τέχνης.

Τὰ παραπάνω υποδηλώνουν ἀνηφορική τὴν πορεία τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Δὲ θὰ ὑποδουλωθῆ στὸ ἔνστικτο ὁ ἀνθρώπος, ἀντίθετα εἶπαμε, αὐτὸς θὰ τὸ ρυθμί-
 ζῃ καὶ θὰ τὸ καλλιεργήσῃ· πιὸ πέρα θὰ τὸ ξεπεράσῃ. Ἔτσι θὰ δημιουργήσῃ τὴ
 ζωὴ καὶ τὸν κόσμον ποὺ ταιριάζουν στὸν ἀνθρώπο. Ἔτσι, ὅσο προχωροῦν στὴν ἀ-
 νοδικὴ τούτη πορεία τὸ ἄτομο καὶ ἡ κοινωνία, τόσο βαθύτερα καὶ καλύτερα γνωρίζου-
 ν τὸ ἄτομο τὸν ἑαυτό του καὶ ἡ κοινωνία τὴν πραγματικὴ τῆς ἀποστολῆς, νὰ εἶ-
 ναι κοινωνία καὶ ἐπικοινωνία ἀνθρώπων. Ὁ ἀνθρώπος ἀναγνωρίζει ὅλο καὶ καλύ-
 τερα καὶ ἀνακαλύπτει τὴν ἰδιαίτερη ποιότητά του, τὴν ἀνθρωπιά· ἀλλὰ καὶ τὴν δη-
 μιουργεῖ, γιατί ὁ ἀνθρώπος ὡς πνευματικὸ ὄν εἶναι δημιουργός· τὴν ἀνακαλύπτει
 καὶ ἀγωνίζεται νὰ τὴν πραγματώσῃ. Μὲ αὐτὴ τὴν πορεία φτάνει νὰ δῇ τὸν ἄλλον
 ὡς «πλῆσιον» καὶ νὰ συνυφαίνῃ μαζί του οἰκουμένην κοινωνία. Ἡ πορεία αὐτή,
 ὅπως βλέπομε, ὑφώνει διαρκῶς μέσα μας τὸν ἀνθρώπο, τὸν κάνει ἰδανικὸ πρότυ-
 πο, ποὺ ὅλο καὶ τείνομε νὰ τὸ φτάσωμε· εἶναι ἰδανικὸ, γιατί ὀκείριο δὲ θὰ τὸ
 φτάσωμε ποτέ. Μᾶς μένει τὸ μεγάλο κέρδος ὅτι ὅσο ἀνηφορίζομε τόσο καλύτερα
 πραγματώνομε μὲ τὴ ζωὴ μας τὴν ἀνθρώπινη οὐσία μας.

ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΣΤΗΝ ΑΝΟΔΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Δύσκολος, δύσβατος ὁ δρόμος ποὺ φέρνει στὴν πραγμάτωση τῆς ὑψηλῆς
 πνευματικῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ὅταν αὐτὴ δεσπόζῃ, παίρνει ἡ ζωὴ μας τὸ
 σωστὸ νόημα καὶ κατεύθυνση καὶ στὴν ἐπιστήμη, τὴ φιλοσοφία, τὴ τέχνη καὶ σὲ
 ὅλες καὶ τίς πιὸ ἀπλῆς ἐκδηλώσεις καὶ πράξεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Στὴν προσ-
 πάθειά του αὐτὴ ὁ καθένας ἔχει τὴ βοήθεια καὶ τὴ συμπαράσταση τῶν ἄλλων, τῶν
 γονέων, τῆς κοινωνίας, τοῦ ἀνθρώπινου γενικὰ περιβάλλοντος, ἔχει ὅμως καὶ τὴν
 πολλαπλὴ ἀντίδρασή τους κατὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ προσώπου του, ὅπως τὸ θέλει
 τὸ πρότυπο ποὺ ζεῖ στὴ συνείδησή του καὶ τὸν κυβερνᾷ, καὶ κυρίως κατὰ τὴν προ-
 βολὴ τοῦ προσώπου αὐτοῦ στὴ ζωὴ τὴ δική του καὶ τῆς κοινωνίας. Ἐδῶ παίζεται
 τὸ δράμα ποὺ προκαλεῖ ἡ ἀντίθεση καὶ ἀντινομία ἀτόμου καὶ κοινωνίας, ὥσπου νὰ
 βρεθῆ κάθε φορὰ τρόπος νὰ συμφιλιωθοῦν καὶ νὰ σεβαστοῦν τὸ καθένα τὴν ὑπαρξὴ
 τοῦ ἄλλου. Διότι ὅταν μιὰ κοινωνία δὲν σέβεται τὸ ἄτομο καὶ δὲν τὸ βοηθᾷ νὰ ἀ-
 ναπτύσῃ τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς φύσης του, τὴν προσωπικότητά του, τότε γίνεται
 μᾶζα, πάει πρὸς τὴν ἀγέλη. Καὶ πάλι, ὅταν τὸ ἄτομο δὲν ἀναγνωρίζῃ τὴν ἀναγκ-
 καιότητα καὶ τὴν ὑψηλὴ οὐσία καὶ ἀποστολὴ τῆς κοινωνίας, γίνεται ἕνα ἀδέσμευτο
 ὄν, ἀνίκανο ἀκόμη καὶ τὸν ἑαυτό του νὰ βοηθήσῃ γιατί τοῦ λείπει τὸ μόνιμο καὶ
 στερεὸ ἔδαφος ποὺ προσφέρει ἡ κοινωνία. Χωρὶς κοινωνία δὲν μπορεῖ νὰ ἀναπτυ-
 χθῆ ἀνθρώπινη ζωὴ: ὁ ἀνθρώπος ζῶν πολιτικόν, κοινωνικόν δηλαδή. Ἐπειδὴ ὑ-
 πάρχει κοινωνία, παίρνει νόημα ἀκόμη καὶ ἡ ἀπομόνωση τοῦ ἐρευνητῆ καὶ τοῦ
 στοχαστῆ καὶ ἡ ἀπομόνωση τοῦ ἔνθεου ἀναχωρητῆ. Ὁ τελευταῖος ἀποκαλύπτει
 στοὺς ἄλλους ἕνα νέο τρόπο ζωῆς· ἡ ζωὴ του, κι ἄς εἶναι ὀλότελα ἀποτραβηγμέ-
 νος, ἔχει τὴν ἀκτινοβολία τῆς, δὲν εἶναι ἄγνωστος στὴν κοινωνία. Ἡ ἀποκάλυψη

είναι πληρέστερη όταν ο αναχωρητής αφήνει κείμενα που εμπνέονται από τα μυστικά βιώματά του, ή τα περιγράφουν. Βαθύτερα λοιπόν κοινωνικό και το έργο του αναχωρητή. Δεν χρειάζεται καθόλου να τονίσω πόσο ύψηλο κοινωνικό έργο επιτελούν οι άλλοι δύο, ο έρευνητής και ο στοχαστής και όσοι άλλοι στην εύλογη μένη απομόνωσή τους δημιουργούν τα έργα της τέχνης τους με τα όποια αποκαλύπτουν και πραγματώνουν, καθένας με τον δικό του τρόπο, την πνευματική φύση του ανθρώπου στον ύψηλότερο δυνατό βαθμό και ανοίγουν πάντα δρόμους για πιό ύψηλές επιτεύξεις.

Άλλα οι μεγαλύτερες δυσκολίες και τα εμπόδια που παρουσιάζονται στον ανηφορικό δρόμο του ανθρώπου προς τον «άνθρωπο» πηγή τους έχουν τον έσωτερικό μας κόσμο. Μου φτάνει, για να δείξω πώς εννοώ το παραπάνω, να σταματήσω σε μιὰ σπουδαία φάση της πορείας του έσωτερικού μας κόσμου, αυτήν που μοναδική της πηγή θέλει να έχει αυτό που ονομάζουμε ψυχολογική συνείδηση και σ' αυτήν θέλει να περιορίζεται. Λέγω θέλει για να δείξω τη διάθεση που επικρατεί σ' αυτήν τη φάση: στην πραγματικότητα ποτέ η συνείδηση του ανθρώπου δεν είναι μόνο ψυχολογική, την ίδια ώρα, είτε το θέλουμε είτε όχι, είναι και ήθικη και αισθητική, δημιουργική δηλαδή και θεωρητική. Μας καλεί η σπουδαία τούτη διαπίστωση να βλέπουμε ενιαία και αδιάσπαστη τη συνείδηση. Ή ορθότερα να την πραγματώνουμε έτσι, όπως ενιαίο και αδιάσπαστο πρέπει να πραγματώνουμε και το πρόσωπό μας, γιατί τότε έχουμε και συνείδηση και πρόσωπο.

Η ψυχολογική συνείδηση περιέχει όλα τα ψυχικά φαινόμενα και γεγονότα, όπως τα ονομάζουμε, που βρίσκονται κάθε στιγμή στο πεδίο της συνείδησης, είτε αυτά έρχονται απέξω, από το πολύμορφο έξωτερικό περιβάλλον — σ' αυτό ανήκει και το ίδιο το σώμα μας —, είτε ανεβαίνουν απ' αυτό που ονομάζουμε ύποσυνείδητο. Αυτό το περιεχόμενο εξετάζει η ψυχολογία, η εμπειρική και πειραματική με το πείραμα και την παρατήρηση, έξωτερική και έσωτερική. Και προσπαθεί να διακριβώσει τί είναι ακριβώς εκείνο που έρχεται απέξω στη συνείδηση και τί η απάντηση — αντίδραση τη λέμε — που δίνει η συνείδηση σ' αυτό, τί στάση δηλαδή παίρνει απέναντι σ' αυτό και γιατί.

Ός γνωστό η συνείδηση είναι και δέκτης και πομπός. Η σύνδεση, σύζευξη και συνύφανση των δύο τούτων βασικών ενεργειών της συνείδησης ως δέκτη και ως πομπού, αποτελεί το κλειδί για την κατανόηση του ψυχικού βίου. Αυτή η σύνδεση χαρίζει την ποιότητα στη συνείδηση, αυτή προσδιορίζει την ανάπτυξη, τη διαμόρφωση και την οικοδόμησή της. Παρά τις εξονυχιστικές διερευνήσεις η συνείδηση κρατεί ακόμη σφιχτά τα μεγάλα μυστικά του συνδέσμου αυτού. Άς δώσω ένα παράδειγμα. Ξέρομε αρκετές φορές με τρόπο όριστικό τί είναι αυτό που έρχεται απέξω, τί είναι αυτό που μας φέρνει τον ήχο, το φως κλπ. Όλα αυτά τα ονομάζουμε έρεθισμούς, αλλά η ονομασία αυτή δείχνει ότι βρισκόμαστε κιόλας στο πεδίο της συνείδησης: ο έρεθισμός είναι αίσθημα. Με άλλα λόγια ο έρεθισμός περιέχει κιόλας την πρώτη σύνδεση πομπού και δέκτη.

Ἐπιβάλλεται νὰ σταματήσω λίγο ἀκόμη στὴν βασικὴ δεκτικὴ ἐνέργεια τῆς συνείδησης. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ αἰσθάνεται ἡ συνείδηση, τοῦτο, τὸ ὅτι αἰσθάνεται, προϋποθέτει ὅτι ξέρει πῶς αὐτὴ εἶναι κάτι ποὺ ὑπάρχει. Τοῦτο τὸ μεγάλο, ὅσο κι ἂν εἶναι θολὸ καὶ ἀδιερεύνητο κατὰ τὴ βρεφικὴ ἡλικία, χαρίζει ἡ συνείδηση στὸν ἄνθρωπο. Ἀλλὰ δὲ σταματᾷ ἐδῶ. Ὅσο προχωρεῖ στὴν ἀνάπτυξή της, τὸ γεγονός τῆς αἴσθησης προϋποθέτει καὶ κάτι ἄλλο, ὅτι δηλαδὴ στὸ ὑποκείμενο, αὐτὸ ποὺ δέχεται διότι ὑπάρχει, προστίθεται καὶ μιὰ δευτέρη πολύτιμη αἴσθηση, ὅτι τὸ ὑποκείμενο δὲν ὑπάρχει ἀπλῶς ἀλλὰ καὶ ξεχωρίζει ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα. Ἔτσι φτάνομε στὴν πρώτη αἴσθηση τοῦ ἐγῶ, τοῦ ἀτόμου.

Ἄς πᾶμε πάλι στὸ ἀπλό, τὸ στοιχειῶδες αἶσθημα. Δεχόμεστε ὅτι παλμικὴ κίνηση τοῦ ἀέρα πλήττει τὸ τύμπανο τοῦ αὐτιοῦ· αὐτὸ τὸ γεγονός θέτει σὲ κίνηση τὰ λεγόμενα ἀκουστικὰ νεῦρα καὶ ὅταν ἡ κίνηση φτάσῃ στὸ κέντρο ἀκοῆς ἔχομε τὸ ἀκουστικὸ αἶσθημα τοῦ ἤχου. Ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ ἐγκεφάλου στὸ αἶσθημα ἔχομε ἐδῶ τὸ θαῦμα τῆς μετατροπῆς τῆς κίνησης τῶν νεύρων σὲ αἶσθημα. Θαῦμα ἀνεξιχνίαστο· μᾶς δείχνει ὅτι ἡ συνείδηση ἐπιτελεῖ μιὰ μετουσίωση τοῦ φυσικοῦ γεγονότος σὲ ψυχικὸ φαινόμενο. Μὲ μιὰ πρώτη ὑπέρβαση λοιπὸν τοῦ φυσικοῦ γεννιέται ὁ ψυχικὸς κόσμος.

Δείχνουν τὰ παραπάνω ὅτι ὅσο πῖσω, — πρὸς τὶς ἀρχὲς δηλαδὴ — κι ἂν πᾶμε, συναντοῦμε τὴ συνείδηση ὡς συνείδηση· πουθενὰ δὲν βλέπομε μετάβαση ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο στὸ ὑποκείμενο· παντοῦ ὅπως καὶ ἐδῶ στὴν ἀπλοῦστατη δεκτικὴ ἐνέργεια, ἡ συνείδηση δέχεται ὡς συνείδηση, δέχεται σὲ μιὰ πρώτη ἀλλὰ στενὴ συνεργασία μὲ τὴ συνείδηση ὡς πομπό· δέχεται ἡ συνείδηση διότι εἶναι καὶ πομπός.

Μιλῆσαμε γιὰ μιὰ πρώτη ὑπέρβαση μὲ τὴν ὁποία ἡ συνείδηση δηλώνει τὴν παρουσία της καὶ ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον. Αὐτὸ γίνεται ὅταν ἡ συνείδηση μετουσιώσῃ ὅσα δέχεται ἀπέξω, τὰ φυσικὰ φαινόμενα σὲ ψυχικὰ φαινόμενα, τὸν ἐρεθισμὸ σὲ αἶσθημα. Ἄς σημειώσωμε ὅτι αὐτὸ γίνεται μὲ ἓνα πρῶτο διάλογο, — ἐπιτρέπεται νὰ χρησιμοποιήσωμε τὸν ὄρο αὐτό, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ τὴ ζωὴ τῆς συνείδησης — , μὲ ἓνα διάλογο λοιπὸν τῆς συνείδησης - δέκτη μὲ τὴ συνείδηση - πομπό. Ἡ πρώτη θέτει τὸ θέμα, ἡ δευτέρη προσφέρει τὰ στοιχεῖα ποὺ χρειάζονται γιὰ νὰ ἀποφανθῇ ἡ συνείδηση θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ. Μπορεῖ λοιπὸν ὁ διάλογος νὰ φέρῃ καὶ ἀντίλογο. Εἶναι φανερό ὅτι ὅσο ἀναπτύσσεται ἡ συνείδηση καὶ πλουτίζει τὸ περιεχόμενό της, τόσο καθαρώτερος γίνεται ὁ διάλογος γιὰ τὸν ὁποῖο μιλῆσαμε, τόσο ἀποτελεσματικώτερη ἢ συμβολὴ τοῦ πομποῦ στὴν ἐξουόηση αὐτῶν ποὺ προκαλοῦν τὰ αἰσθήματα. Πόσο σπουδαῖο εἶναι τοῦτο τὸ ζήτημα, τὸ κατανοοῦμε, ὅταν σκεφτοῦμε ὅτι μὲ τὴ σύζευξη καὶ συνύφανση πομποῦ καὶ δέκτη, μὲ τὸ διάλογό τους, καθορίζεται ἡ πορεία ἀλλὰ καὶ ἡ ἀρχικὴ συγκρότηση τοῦ ψυχικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου. Ἀγωνίζονται οἱ ψυχολόγοι καὶ οἱ φιλόσοφοι νὰ ἀπομονώσουν, μὲ ὅση δυνατὴ ἀκρίβεια, τί προσφέρει ὁ δέκτης καὶ τί ὁ πομπός. Τοῦτο βέβαια συμβάλλει στὴν καλύτερη κατανόηση τῶν παραπάνω, ὑπὸ τὸν ὄρο νὰ μὴ ξεχνοῦν ὅτι μεθοδικὴ εἶναι ἡ ἀπομόνωση καὶ ὅτι τὸ πρόβλημα παραμένει ἄλυτο

στὴν οὐσία του, γιατί πρόκειται γιὰ ὄρους πού εἶναι πάντα συνυφασμένοι, ὁ ἕνας ὑπάρχει πάντα μαζί καὶ ποτέ χωρὶς τὸν ἄλλο.

Δὲ σημειώμεται ὅμως στὴ συνείδηση μόνο ἡ παραπάνω ὑπέρβαση πού μ' αὐτὴν οἰκοδομεῖται κυρίως αὐτὸ πού ὀνομάσαμε ψυχολογικὴ συνείδηση. Ὁ ὅλος ψυχικός βίος συγκροτεῖται καὶ ὀλοκληρώνεται ἀπὸ μιὰ σειρά ὑπερβάσεων. Θὰ σημειώσω τὶς σπουδαιότερες. Ἔρχεται ὥρα πού ἡ συνείδηση δὲν περιορίζεται στὰ ἀπλά καὶ ἄμεσα ψυχολογικὰ φαινόμενα. Εἶναι ἡ ὥρα ὅπου ἡ συνείδηση πλουτισμένη ἀπὸ αὐτά, μὲ ὀλοένα πιὸ ἐνισχυμένο τὸν πομπό, πού ἐκφράζει ἀκριβῶς αὐτὸν τὸν πλοῦτο τοῦ περιεχομένου της, πιὸ ἐνισχυμένη λοιπὸν καὶ φωτισμένη προχωρεῖ μὲ τὸν ἔλεγχο πέρα ἀπὸ τὰ ἀπλά καὶ ἄμεσα, πέρα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐλέγχει, τὰ ξεπερνᾷ καὶ στὴ θέση τους τώρα μὲ τὴν ἐνισχυμένη ἀπὸ τὸν ἴδιο ἔλεγχο συνεργασία καὶ τοῦ δέκτη θέτει καὶ καταλγχει στὴ δημιουργία νέων ὄπλων γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τῶν αἰσθημάτων. Δουλεῖ τῶρα ἡ συνείδηση μὲ ἔννοιες, κρίσεις, συλλογισμοὺς κλπ., μὲ λογικὰ ὄπλα γιὰ τὴν ἐξονυχιστικὴ μελέτη καὶ κατανόηση καὶ τακτοποίηση καὶ τῶν ἐσωτερικῶν καὶ τῶν ἐξωτερικῶν μηνυμάτων. Μὲ αὐτὴ τὴ σπουδαία ὑπέρβαση περνοῦμε ἀπὸ τὴν ψυχολογικὴ συνείδηση, τὴν κοινὴ πηγὴ ὅλου τοῦ ψυχικοῦ βίου, στὶς ἀνώτερες μορφές της, τὴ θεωρητικὴ, τὴν ἠθικὴ καὶ τὴν αἰσθητικὴ. Κοινὴ ρίζα καὶ στὶς τρεῖς αὐτὲς ἐκδηλώσεις ὑπόκειται ἡ βασικὴ ἰκανότητα πού ὑπαγορεύει τὴν ἔλλογη πορεία τοῦ ψυχικοῦ βίου. Μιὰ πορεία στὴν ὁποία ὁ διαφορητικὸς κάθε φορὰ προσανατολισμὸς χαρίζει ἀνάλογη μορφή, ρυθμὸ καὶ χρωματισμό. Ἡ θεωρητικὴ μὲ στόχα της τὴ θήρα τῆς ἀλήθειας δημιουργεῖ τὴ φιλοσοφία καὶ τὴν ἐπιστήμη, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς δεύτερης στὴν πράξη γιὰ τὴν ἔλλογη ἐξυπηρέτηση ἀναγκῶν τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Μὲ μιὰ ἀκόμη ὑπέρβαση ἡ θεωρητικὴ διερεύνηση παρουσιάζεται ὡς μεταφυσικὴ. Ἐδῶ ἀκραία διερεύνηση ὀδηγεῖ στὴν ἀναγνώριση τῆς μεγάλης ἀξίας πού ἔχει ἡ ἰκανότητα τῆς ψυχῆς νὰ πιστεῦθ, νὰ θέτῃ. Ἀπάνω στὴν πίστη οἰκοδομοῦνται οἱ μεταφυσικοὶ κόσμοι καὶ οἱ κόσμοι τῆς θρησκευτικῆς πίστης. Τότε ὁ ἄνθρωπος ἀνακαλύπτει ὅτι στὴν οὐσία του εἶναι ἕνα μεταφυσικὸ ὄν¹.

Θὰ ἀναφέρω δύο ἀκόμη σπουδαῖες ὑπερβάσεις, χωρὶς νὰ τις ἀναλύσω γιατί ἔχω ἀποπειραθῆ ἀνάλυσή τους σὲ δύο ἄλλες ἐργασίες μου. Πρόκειται γιὰ τὴν ὑπέρβαση πού μᾶς φέρνει ἀπὸ τὴν φυσικὴ, τὴν ἔμφυτη ἔφεση τοῦ καλοῦ, στὴν ἀποκάλυψη καὶ οἰκοδομὴ τοῦ κόσμου τοῦ δέοντος, τῆς ἠθικῆς καὶ τὴν ἄλλη πού ἀπὸ τὴ φυσικὴ καὶ ἔμφυτη ἔφεση τοῦ ὠραίου μᾶς φέρνει στὴν διερεύνηση, οἰκοδομὴ καὶ ἀποκάλυψη τῆς αἰσθητικῆς καὶ τῆ δημιουργία τοῦ κόσμου τῆς Τέχνης.

Ἡ σύντομη τούτη ἐπισκόπηση ἔδειξε πῶς ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ψυχολογικὴ συνείδηση, τὴν κοινὴ πηγὴ, ὅπως εἶπαμε, ὅλου τοῦ ψυχικοῦ του βίου, κατορθώνει ὁ ἄνθρωπος νὰ διερευνᾷ καὶ νὰ ἀποκαλύπτῃ τὸν ἐσωτερικὸ του κόσμου ἀλλὰ καὶ νὰ

1. Βλέπε τὴ μελέτη μου: «Φαινομενολογία τοῦ πιστεῦναι», τόμ. Σκέψη καὶ Ἐλευθερία, σ. 271 κ.ἑ.

πραγματώνη με τὰ ἔργα του τὴν πνευματικὴ του φύση. Δείξαμε με αὐτὰ τὴν ὀρθή, τὴν ἀνηφορικὴ πορεία. Ἡ ἀνηφορικὴ ὅμως πορεία δὲν εἶναι ἀπρόσκοπτη. Διότι ἡ συνείδηση εἶναι κάτι στὸ ὅποιο χωροῦν ἀντιθέσεις καὶ ἀντιφάσεις, σφοδρὰ πάθη καὶ συναισθήματα καὶ μαζί με αὐτὰ καὶ μέσα σ' αὐτὰ μεγαλοφυεῖς ἐμπνεύσεις καὶ συλλήψεις, ἐξάρσεις καὶ οἴστρος δημιουργίας. Καὶ ἐπειδὴ ἡ συνείδηση θέλει τὴν πορεία της ὄχι ἀπλὰ συνειδητὴ ἀλλὰ καὶ ὑπεύθυνη, γιὰ τοῦτο ὁ ἀκοίμητος ἀγώνας.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Μὲ ὅσα εἶπα ὡς τώρα προσπάθησα νὰ δείξω ἀπὸ τὴ μιὰ τὴν κ α κ ο - π ο ί η σ η, ἀλλὰ καὶ τὴ νόθευση πού ὑπέστη ἡ πολύτιμη ἀτομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀρετὴ, ὁ σεβασμὸς καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη διέγραφα με ἀδρὲς γραμμὲς πῶς ἐργάζεται ἡ συνείδηση στὴν οἰκοδομὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου καὶ ποιά πορεία ἀκολουθεῖ.

Θὰ ἀναρωτηθῆ ἴσως κανεὶς ποιὸς εἶναι ὁ σεβασμὸς στὴν καθαρὴ του μορφὴ πού κρίνω ὅτι πρέπει νὰ ξανακερδίσωμε ἄτομα καὶ κοινωνία; Μὲ τὴν ἀπάντηση στὸ ὑποθετικὸ τοῦτο ἐρώτημα θὰ κλείσω τὶς σκέψεις πού μοῦ ἐγέννησε τὸ ὅλο θέμα. Τὴν ἀπάντηση θὰ μᾶς δώσουν δύο ἐρωτήματα: Τί εἶναι σεβασμὸς; Τί εἶναι αὐτὸ πού σεβόμαστε στὸν ἄνθρωπο καὶ γιατί τὸ σεβόμαστε;

Ὁ σεβασμὸς εἶναι ἠθικὴ δύναμη τῆς ψυχῆς, ἀρετὴ λοιπὸν πού περιστέλλει ἢ ἀπομακρύνει τὸν ἐγωϊσμὸ ὅταν καὶ ὅσο πρέπει, καὶ ἀπεργάζεται τὴν ἐσωτερικὴ πειθαρχία καὶ ἱεράρχηση τοῦ ἐσωτερικοῦ μας κόσμου. Διακρίνεται σὲ σεβασμὸ τοῦ ἑαυτοῦ μας (αὐτοσεβασμὸ) καὶ σεβασμὸ τοῦ ἄλλου. Μὲ τὸ δεύτερο τοῦτο σεβασμὸ δημιουργεῖται στὴ ζωὴ τῆς κοινωνίας, ριζώνει στὴ ζωὴ της καὶ προσπαθεῖ νὰ τὴν κατευθύνῃ, αὐτὸ πού ὀνομάζομε πνεῦμα τῆς ἀνθρωπιάς, τὸ καθαρὸ ἀνθρωπιστικὸ πνεῦμα.

Ὡς πρὸς τὸ ἐρώτημα τί σέβεται ὁ ἄνθρωπος στὸν ἑαυτό του καὶ στὸν ἄλλον καὶ γιατί τὸ σέβεται ἢ ἀπάντηση εἶναι νομίζω ἡ ἀκόλουθη: Ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾶ τὴ συνείδηση ὅτι εἶναι ὄν λογικὸ, πνευματικὸ, ὑπεύθυνο καὶ ἐλεύθερο, ὄν πού ρυθμίζει τὴ ζωὴ του με ἀρχές, ιδέες, ἰδανικά, πράγματα πού οἰστρηλατοῦν τὴν ψυχὴ του στὴν ἀνηφορικὴ του πορεία· ἐπειδὴ με ἄλλα λόγια ἀποκτᾶ τὴ συνείδηση ὅτι εἶναι πρόσωπο — με αὐτὰ ἀποκαλύπτεται στὸν κάθε ἄνθρωπο ἡ ἱερότητα τοῦ προσώπου — γιὰ τοῦτο σέβεται τὸν ἑαυτό του, σέβεται δηλαδὴ τὸ πρόσωπο πού οἰκοδομεῖται μέσα του, πού ὑψώνεται σὲ πρότυπο τῆς ζωῆς του καὶ αἰσθάνεται τὸ χρέος νὰ βοηθήσῃ ὅσο μπορεῖ στὴν καλύτερη οἰκοδομὴ καὶ προβολὴ του. Ὅταν λοιπὸν σεβόμαστε τὸν ἑαυτό μας, σεβόμαστε τὸ ἴδιο τὸ πρότυπο ἀνθρώπου πού ζεῖ μέσα μας καὶ ἐργαζόμαστε γιὰ ἓνα ὅσο γίνεται βαθύτερο καὶ καλύτερο γνῶθι σαυτὸν.

Καὶ ἐπειδὴ τὸ ἄτομο αἰσθάνεται ὅτι στὸ πολύτιμο αὐτὸ ἔργο δὲν εἶναι μόνον καὶ ἀβοήθητο· ὅτι γόνιμος συνεργάτης του εἶναι ὁ πλησίον, ὁ ἄλλος, ὁ κάθε ἄλλος πού καὶ αὐτὸς τὸ ἴδιο ἔργο ἐπιτελεῖ γιὰ τὸ ἑαυτό του, εἶναι ὁμοίος του, γιὰ τοῦτο σέβεται καὶ τὸν πλησίον καὶ ἔτσι ἐξασφαλίζει τὴν δυνατότητα τοῦ κοινού γιὰ τὴν προκοπὴ τοῦ ἀνθρώπου τούτου ἔργου. Αὐτὸν τὸν καθαρὸ σεβασμὸ καλεῖται ὁ ἄνθρωπος νὰ οἰκοδομήσῃ μέσα του.